Тываның Россияга каттышканының 50 чылынга

50 ЧЫЛ МУРНУНДА

(С. К. ТОКАНЫҢ ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИНДЕН)

(Уланчызы. Эгези № 141 «Шында»).

Үлетпүр, бүдүрүлге талазы-биле кандыг-даа чедиишкиннер чок. Ынчангаш ол адырны база катап чаазы-биле тургузары чугула. Хакастар болгаш ойроттар деңнелге чок чедиишкиннерни алырда, ССРЭ-ниң нийти планының ачызы-биле боттандырганнар.

Тыва чоннуң нийти сонуургалынга үндезилээш, ТАРН ТК-ның Политбюрозу ССРЭ-ге каттыжарының айтырыын Совет Чазаанын мурнунга тургузарын менээ дааскан чүве...

Катап каттыжары деп чүүл дизинерзе, 1914 чылда Тыва Россияның составынга кирген-не болгай.

В. М. Молотовтан: «Кыдаттар сонуургавайн тур бе, олар канчаар көөр ирги?»

С. К. Токадан: «Оларда нийти сонуургал бар-ла ыйнаан, ынчалза-даа бистер олар-биле кызыгаарлаш эвес, 250-300 км ырак бис. А Кыдат биле Тываның аразында МАР бар-ла болгай».

Ооң соонда эш Молотов Кыдат-биле кызыгаарның чуруун көргеш, силерниң кызыгаарыңар кайдал дээрге, көргүстүм.

В. М. Молотов: «Силер-биле Ойроттуң база Хакасияның кызыгаары кандыгыл» дээрге, көргүстүм (мени бодунуң кожаларын билир ирги бе деп шенеп-даа турган чадавас). «Эки-дир. МАР-биле харылзааң кандыгыл? Мээң билирим-биле силерниң араңарга кызыгаар айтырыглары бар-ла болгай».

С. К. Тока: «Моолдар 1932 чылдың керээзин үрепкеннер болгай. Мооң ужурунда ССРЭ-ге арбитр болур дилег кылган бис. ССРЭ-ге каттыжар дээн изиг патриотчу күзел бүгү ССРЭ-ниң нацияларынга ханы ынакшылды илередип тур. Ооң чижээ, чоннуң белектери, эки туралар дээш, өске-даа».

В. М. Молотов: «Ол шупту шын чүве-дир ийин. Чүге сөөлгү үеде тыва аныктар совет тускай эртемниглерни көөр хөңнү чок байдалдар барыл?»

С. К. Тока: «Ол дээрге нийти байдал эвес-тир. Каш борбак оолдар төрелдериниң күткүлү-биле үүлгедиг кылза-даа, ында дөс чок, ол дээрге оларның буруузу. А тыва чоннуң талазындан сөөлгү үеде кандыг-даа өжээнзирек, буржуаз националистиг чүүлдер чок. Мен маңаа мону чугаалап тургаш, маңаа феодалдарны чугаалавайн тур мен. Олар дөмей-ле удурлар. Тыва чоннуң талазындан кээп турар тускай эртемниглерге улуг сонуургал-биле бүгү талалыг дузалап турар. Тыва улус улуг орус улус-биле база большевиктер партиязы-биле чаңгыс салым-чолга каттышкан күзел-бодалы-биле беришкенин көргүзүп турар.

В. М. Молотов: «Дайын үезинде мындыг айтырыгны шиитпирлээри эптиг болур. Бир эвес 2-3 чыл мурнунда бо айтырыгны тургузары өске турза-даа, ам шупту билдингир. Ынчангаш шиитпирлеп көрээлем. Ооң ынай кандыг айтырыг барыл?».

С. К. Тока: «ТАР-ның 23 чыл оюнуң байырынга таварыштыр ССРЭ чазактың шаңналдары-биле 74 кижини демдеглээрин диледим, чүге дээрге бирги айтырыгны шиитпирлээринге ол аажок ужур-дузалыг болгай».

В. М. Молотов: «Бо дээрге кандыг-даа дадагалзал чокка чаагай орукту ажылдар болгай. Бо бүгүнү чугаалажып көргеш, харыызын дораан дамчыдар бис. Шаңналга чүгле 74 кижи бе, шупту 23 чылдар иштинде» — дээш хүлүмзүрээн.

Хостуг беседа-биле үргүлчүлээн. Тываның байырлалынга төлээлер чалаарымга, дыка-ла тыртылчак болду. Ынчалза-даа төлээлер келир хевирлиг. Байырлалга таварыштыр бараан-сараан болгаш өске-даа чүүлдерден чорударын деткиди. Силер МАР-га хамаарыштыр тускай харылзаа вагону кылганыңар дег биске база ынчалза дээримге, улуу-биле деткиди. Ооң соонда тракторларывыс эргижирээн, ооң орнун солуурун диледим. Ам бүгү-ле заводтар тракторлар эвес, танкылар үндүрүп турар. Ынчалза-даа дузалаар бис диди.

Бо ужуражылганың түңнелинде В. М. Молотов мынча дээн: «Силерниң салган айтырыгларыңарны шуптузун чугаалажыр бис. Силер чорбааныңарда кол айтырыгны **(ССРЭ-ге каттыжар — Н. К.)** шиитпирлээш, дыңнадыр бис. Оон өске бүгү айтырыгларыңар бирги айтырыгдан хамааржыр. Оон өске бүгү айтырыгларны бодуңар маңаа тургаш дугуржуп алыңар, бистиң силерге тускай медээ бээривисти манаваңар. Кажан бир үеде, шиитпирниң шаа-биле силерге дыңнадыр бис.

Силерниң илеткелиңерге холбаштыр Төп Комитетке чугаалашса эки боор, ол дээрге онзагай айтырыг ышкажыл. Ам-даа болгаш дараазында келгиженерге чедир чүну кылып болурун дугуржур херек. Силер 3-4 ай болгаш Москвага катап чедип келир-ле силер. А бирги айтырыгны, ам силер чанмаан турунарда шиитпирлептер бис».

(Ужуражылга 45 минут үргүлчүледи).

ЭШ Н. А. КОСЫГИНГЕ БИР ШАК АЖЫГ БЕСЕДА ҮЕЗИНДЕ

(1944 чыл. 7 ай 28-те)

1. Малдың баш санын өстүрерииче, ооң чем баазазынче кол кичээнгей салыры;
2. Сугаттыг черлерден 6-7 цн. дүжүт алыры эвээш;
3. Оон-моон каадырлар чалаарынче дыка кызытпас херек, Тывага көдээ ажыл-агый техникумун ажыдар;
4. Сүт саалдазын, дүк кыргылдазын, чылгы малдың шынарын сонуургааш, үстү, дүктү, өлүктү чүге аажок эвээш белеткеп турарыл? — деп сонуургады...
5. Бүгү талазы-биле дузалажырын аазаан.

1944 ЧЫЛДЫҢ
сентябрь 21-де эш Шаталинге чордум ВКП (б), ТК

Ооң чагыглары:

1. Тус черниң каадырларынга онза даяныр херек. Чон-биле сырый харылзажыр төлээде ооң дылын билир кижилер чугула.

2. Янзы-бүрү уксаажыдылгалар-биле дыка чайгылып болбас, а эргежок чугула негелделер тургустунмаанда тарып боозадыышкынче дыка чүткүвенер. Мал бажы кызырлып болур.

Улуг эргилдениң хүннери

1944 чылдың сентябрь 13-те дүнекиниң 01 шакта Москвага чедип келдивис. Бистерни Г. П. Латышев, М. И. Мурченко, М. И. Бахитов, Ензак болгаш Кузьмин суглар уткуп алдылар. Сентябрь 14-те Биче театрга «Бөрүлер болгаш хойлар» деп Островскийниң шиизин көрдүвүс. Сентябрь 15-те эртен бисти Лозовский хүлээп алгаш, оюн-баштаа-биле: «Тыва ам ССРЭ-биле өгленир деп турар ышкажыл, аас-кежиктиг өг-бүле болурунга идегээр апаар бис» дээн.

Сентябрь 16-да Михаил Иванович Калининге душчур аас-кежиктиг болдувус. Дугурушкан үеден эрте-ле чедип келиривиске, ол бодунуң олудунда саадапкан болду. Эш Калинин бистиң кижи бүрүвүс-биле чылыг-чымчак мендилешти. Ол-ла өйде ТАР-ның Биче Хуралының 7-ги Онза сессиязының хүлээп алганы декларацияны М. И. Калининге сөңнеп туткаш, чугаалаан сөзүм болза:

— Эш Калинин Михаил Иванович!

ТАР-ның 1944 чылдың август 16-17-де болган Биче Хуралының 7-ги Онза сессиязы Тываның арат чонунуң изиг күзелинден илереткен декларациязында улуг Совет Эвилелиниң составынга кирип, Россия Федерациязының автономнуг облазы эргелиг кылдыр шиитпирин илергейлеп тур.

Октябрьның Социалистиг революциязының болгаш орус улустуң дузаламчызының ачызында Тыва хосталганы болгаш аас-кежиин чаалап алган. Ынчалза-даа ооң ыраккы бодал-күзели — совет улустуң хөй националдыг өг-бүлезинге кирип, олар-биле кады чурттаары оон-даа артык аас-кежиктиг болгаш өөрүшкүлүг амыдырал дээрзин көрүп, билип чораан.

Улусчу Революцияның 23 чылдарының иштинде совет улустуң деткимче, дузаламчызының ачызында ажыл-агый, культура тургузуушкунунга улуг чедиишкиннерлиг болуп, оон-биле бодунуң амыдыралын улуг совет чон-биле улам ынай сырый каттыштырган. 23 чылдар иштинде Тываның экономика, культура талазы-биле чедиишкиннерин улам-на дүргедедирде чүгле Сталинчи конституцияның алдын хереллиниң адаанга ССРЭ-ниң составынга тургаш чедип ап болур.

(Уланчылыг).

ХООЧУННАРНЫҢ ЧУГААЗЫНДАН

Күскелдей Кастыгбай оглу Маады биле Момбуй Туңнаа уруу Маады 1920, 1924 чылдарда төрүттүнген, Хүттүң улуг назылыг чурттакчылары. Кайызы-даа эрткен үени сактып, харам чокка хөөреп орарлар. «Ат-бажывыс солчу берген болган, ам канчаар документ ындыг болганда» дээрлер. «Бо шагның аныяк өскени ном, солун-даа дыка номнавас, улуг кижи домаандаа херекке албас-тыр» — деп, сеткили хомудаар ирей болду. Күскелдей Маады кырганның кара аныяандан мынчага дээр кылбаан ажылы, мунмаан хөлгези-даа чок — аъттыг, чадаг, тергелиг, шанактыг, сөөлүнде машина, тракторлуг тудуг тудуп, мал малдап, аңнап-меңнеп, чоннуң чоон оруун чандыр баспаан. Ам кээп, ажы-төл улгадып, аңгыланып-башкаланып чоргулай барган. Хүттүң баштайгы бажыңнарының бирээзинде ийи кырган чурттап орарлар. Бежен чылдарга чедир-ле дыт чөвүрээзи-биле шып каан сүвүр баштыг шаңда чадырга чурттап келген.

Ам кырганның сактыышкынынче номчукчунуң кичээнгейин хаара тударын оралдажыйн.

Хүт чону, ада-өгбелер, Кара-Тайганы, ооң баарында хөлдү дагыр чораан. Ол хөлдү улус Дагыр-Хөл дээрин бичиимден бээр билир мен — деп, чугаазын уламчылады. Хөлдүң эриин, ооң кыдыын дургаар, чоок-кавызы артыш-биле бүргеткен. Кара-Тайганы дагыр бетинде бүгү чон чыглып, аъш-чемин делгеп, белеткенип турда, ламалыг беш-алды кижи Дагыр-Хөлге кээп, калбак дашка саң салып, чалбарааш, артыш хоор алгаш кээрге, ам Кара-Тайганы дагыр чораан. Дагыр-Хөлге ак чем чажып, чалбарып, тейлевес болза, Кара-Тайганың кырынга кара булут тыптып, хенертен ол кезек девискээрге, чайык кудупкаш баар. Беш-алды чыл бурунгаар бо кырган база ындыг чүүлге таварышкан. Шаандагы ышкаш, чажыг чашпаан, чалбарыг чок баргаш, артыш хавынга суп ап орда, кончуг кааң хүн, тайга бажындан хоюг кара булут үнгеш, бүдүү диңмирээн соонда, кезек черге чаапкан. Баглап каан аъдынга кээрге, эзер-чонаа кургаг. Оран-таңды ээзин килеңнеткени дээш, ам оон артыш алырындан сестир апарган. Ол болуушкунну Момбуй угбай база бадыткады — ооң айбызы-биле чораан ирей болган.

Хүттүң чону шаанда тарлан-шокар аскырны ыдыктаар чораан. Ол аскырын Дагыр-Хөлдүң кыдыынга ыдыктаар. Херээжен кижи барбас. Хам ыдыктаар. Аскырның челинге торгу-маңныкты баглап, даарап каар. 1938 чылда, 18 харлыг тургаш, аскыр ыдыктаанын көрген. Шокар аскырның кулуннары база тарлан-шокар, дөөнейлиг болгулаар. Чылгыга өске чүзүн мал тывылза, өскээр чарыптар. Кара-шокар чылгыны «Таңды чылгызы» дээр болган.

Авырал арт — чүдүг-сүзүглелдиг арт. Ол ээлиг. Ооң ээзи-ак аъттыг ашак. Күскелдей ирей Авырал арт дугайында улуг хүндүткел, ёзулал-биле чугаалаар. «Бээр ашкан кижи байыыр, бар чорааш, бактап ашкаш — баксыраар» дээр.

Хемчиктен бир аңчы: «Маадының Авырал арт улуг арт дээни бичии баалык-тыр» — дээн. Аңчының аъды ушкаш, даванын сыккан. Ол чадаг ашкан. Арт кырында эрткен-дүшкен ёзулап эртер пөш бар. Аңаа чажыын чажар (ак чем алмаа), чаламазын чалбарып баглаар. Кырган өгбениң «бөгүн өргүл ап, артты ажып шыдавас сен» деп чагып органын тоовaан дүржоктар хай-бачыткa таваржып чорааның ол дыңнаан, билир-даа.

Хүтке хам, ламалар дугайында база хөйнү билир, дыңнаан, көрген. Хүт, Севи улузун эмнеп чораан, судал тудар Дойнур-Хелиң дээр лама аарыг кижиге алды туң бээр — даарта аарыг кижи туруп чоруй баар. Ону чалавас аал чок. Уруг-дарыг-даа хоравас. Хувискаал өөскээн соонда, нүгүл-хоптан, кызып-кыйыышкындан мойну кестип өлген. (боду кестиниипкен). Ооң өөреникчизи аныяк лама Күлүн-Дарый Маады арткан. Ол база эм-таңныг. Ол лама ханнаар. Чазын беш айда, төөгүчүнүң кырган иези бажыңга ханнатkан. Бичии сүге хевирлиг чидиг демир, оон бажын согуптар, кара ханны төп каaптар. Кызыл хан төктүп эгелээрге, ам болганы ол. Ханнадып каапкан 70-80 харлыг кадайлар хой каларып, кадыр дагларда бажынга безин чедип чоруур чүве ийин деп орар.

Илбичи хам кадай алдан чылдарга чедир чурттаан. Шын ады Долгар, хам ады (шола) Хам-Кадай. Ооң адазы улуг хам Бугажык деп кижи. Улус «Буга-Хам» дээр. Хам-Кадай бүдүн сыын кежи дүңгүрлүг, моң ыяш-биле кылып каан. Оон иштинге кижи туруп аар, аңаа кижи угбас. Боду даңны атсы хамнап тура хонар. Он килограмм хире дүңгүрнү, мячик-биле дөмей, ынай-бээр, ойнаан дег, октап хамнаар. Эрге-шөлээзин казып каaптарга, эзим адаа чайлагга чадыр өглүг, уруу, ам чеден харлыг Момбуй-биле өглерден хоорук чурттап органнар. Момбуй Туннаевна Маады (1924) сактып чугаалап орар — Хам-Кадайның уруу, бызааларың ырат—дээш, эштерим мени чанынче чагдатпас. Уруг аарый бээрге, энейниң дүжээрге, уруг анаа апаар. Энемниң өөнге өске кижи хонар болза, ээрен-ыдыы хол, будун чиир бээр. Хонар дээн кижиниң таныштырып каар. Аар-саар чүвеге холунга тудуп алгаш хамнаар салбак, торгу-маңнык кадактыг, даянныг (3 баштыг даянгыыш ышкаш, дискээнге ужун үстүрүп аар). Өглерге баргаш, дөрже көрнүп туруп алгаш хамнаар, артыжын тудуп аар, кадаа-биле эжиктин ажып алгаш, кижи караанга көзүлбес бир-ле чүвени күш-биле үндүр сывырар, ширбиир. Хувискаал соонда, эки туразы-биле ырак черге, бөклек пөштер адаанга херекселин азып каапкан. Авазының угбазы Хам-Кадай дугайында Момбуй угбайның чугаазы бо-дур. Ол 90 харлыг авазын карактап орар. Төөгү ам-даа төнмээн.

Арыкай хам чораан. Сыстыг-Хемниң ол чарыынга аалдарга саттыг бир херээжен кижи бертингеш, уруу иштинге чыдый берген. Мөөл лама үш хонук иштинде суйбааш, үндүр суйбапкан. Аарыг кижи ыжып бергедеп туруп бээрге, хамны база хоop келген. Хам хамнаан соонда, аал иштинге хүпдүледип, ямбылаткан. Лама биле хам ээрик маргышкан чери бар. Лама ора:

— Сен хаанайнып турганың, чүнү кылыпкан сен, мен эм-таң ижиртип, холдап, суйбап тургаш, амы-тынын алдым — дээн. Хамы: «Сени Хүт суун кежирбес мен» дээн. Шынап-ла, кижи кайгаар, лама Хүттү аъттыг кежип чыткаш, ага берген.

Тожу-Хам — илбилиг. Улуг кара шоочаны дүкпүрүптерге, адырлы бээр. Алгыяк алдын уургайынга аңнап чораан улустуң күш-хүнезини төнген. Олар аңчы аңмаарга келген. Ында аъш-чем бар, аңчылар чаңгыл сугаар чемни арттырар. Ивилиг улус аңмаар чанынга келген. Улуг кара шооча турган. Чулчургай хам (шын ады) чаңгыс дүкпүрген. Шооча адырлы бээрге, аңчыларга «хөйнү эвес, өйлеп алыр» дээн. Херегээнин алгаш, шоочаны эжикке туткаш, чаңгыс дүкпүрерге, шоочаланы берген. Ол хам аажок баштак. Оолдарның огу шыгааган черинге дегбес, ыяштың дөзүнге дүжер. А боду огун ужулгаш, дүкпүргеш, чаңгыс адарга, ыяштың унунга калалы берген турар. Кырган хам 90 харга чедир чурттаан — Ходугбан-Хам, Өлен-Кежеге-даа дээр. Хүтте чүү боол турарын билип каар. Күскелдей ирей хамнап турарын көрген. Отту кызыл холу-биле туткаш, чылгап турар. «Хову аксында аалдың бичии уруун кызыл ыт ызырып алгаш чой барды. Ырактан оолар хоор чылгыда келди-ле, дүрген кагынар» — дээн.

Маадының хүрээзи Сесерлигте турганын чугаалап орар. Хувискаал өөскүүрге, ийи чыл чедирбээн, үреп каапкан. Дуган бажыңны кызыл-өг кылып, бижик өөредип турган. Ийи ходан малын ынчан төткен.

Хүттүң доктаамал чурттакчылары улуг назылыг кырганнарның бажыңын оя баспайн, кире дүжүп, мээн бо кыска чүүлүмнү кым-бир кижи улам чылаар боор дээрзинге идегедим.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу кожуун.

КҮДЭЭЗИ БОЛГАН КИЖИ

Кежээликтей апарган. Бежен ажыг харлыг Дамдын одаанга келгеш, чарызындан чиигн кончуг дүже халааш, оозун чеп дыны-биле доргуктай баглааш, оъттап алзын дээш салыпкан. Дамдын диңнээн өөрүн мурнай келгени ол.

«Баштай келген — одаан кыпсыр, шайын чылдыр» деп аңчыларның чуруму бар. Аңчы одаан кывыскаш, шайын чылыткаш, хырнын хогланы шаап алган. Кежээ кылырла чүве хөй: одаар ыяш белеткээр, суглаар, диңниң сояр, өткен идик-хевин кургадыр. Улуг одаг чызырадыр хып эгелээн. «Оолдар чүге читкен чоор?» деп, ол сезинчиг боданмышаан, шай хайындырыпкан. Үр болбаанда оглу Серен бо чортуп келген. Чоон, көргүрээш үнүг Дамдын ада далаштыг айтырган:

— Эжиң кайыл? Очур честеңни, честең дептим харын, кайда кааптың? Билир чадавас сен, оглум, ол бистиң кижививс хептиг эр боор ийин оң, азы?..

Бичежек, метпегер, чаа-ла он чедилээн эр Серен черле оожум үнү-биле харыылаан:

— Кагбаан мен, ачай. Сүвүр-Дис баарынга ийи чарлып чорупкан бис, боду «өрү чорткаш кээйн» диди. Ооң соонда ужурашпалывыс.

— Иви мал орта танывас ол хемчик эрден чарылбас сен дийик мен чоп. Боду-даа болза чүге өскээр чоруптар кижи боор. Хээ!..

— Бо харда ис кайын чазар, чедип кээр ийин — деп, оол тоомча чок харыылаан.

— Очурнуң ховузу эвес, бо дээрге Тожу тайгазы-дыр! Элдеп-ле эрлер-дир силер: бирээңер хову, бирээңер тайга болуп алган! Хээ! Дамдын кезип белеткеп алганы узун чушкууш шывыы-биле одаг көзүн казырап каап, ыыт чок апарган олурган. «Харын, Хемчик кожууң чурттуг мен дээр бо Очур деп оол мээн, бистиң кезектиң күдээзи-даа болгай-ла, уруум-биле таарыжыр апаар улус болза, аңнап өөредип аар мен, боду база «Өөренип аар мен албан, силерден чарылбас мен» дээн болду, кедизин шыдаар чүве болза, аравыста бир аңчывыс-даа болгай-ла.. Ындыг бе дээрге, Очур ам чүге читти бо, черге эжин кааптар, бодум билийн дээр кижи чүге-даа таваржып болур болгай. Канчап эжинден чарлып, өскээр чоруптайн дээр кижи чүвел!» — кезек када дадагалзап, ындыг ханы бодалга аңчы алзы каапкан олурган. Бир-ле чугаа аразында оглунга:

— Бо Очурнуң даайы-ла болганы ол ыйнаан, ол кижи үжен чылдар сөөлзүреди Хараал алдын уургайынга алдын казып ажылдап тургаш, кончуг дажаан Хараал суунга чайын эндеп калган дээр-дир. Ындыг чугааны шагда-ла дыңнаан мен. Очур боду база мындаа сактып чугаалап олуржук, черинде төрел улузундан дыңнаан боор. Элдеп улус эвеспе болар, оглум, багай-согай чүве-ле ыңай турзун, Очурнуң канчаары ол!

— Харын аан.. Шаанда даайым кижи маа чок апарган деп орар кижи болчук — дээш, Серен ачазындан айтырган. — Черле бо Тожувусту сонуургаан улус болган-дыр аа, ачай, барып-барып Хемчиктен бээр чедип кээр.

— Ындыызы ол болду ыйнаан. Бодаарымга, бо эр дедир чанар шуут хөңнү чок ийин, Серен. Харын, биске күдээ, сеңээ честе-даа болур чадавас.

— Билбес мен, ачай.

Та каш чүс чыл назылыг чүве, кырган пөштүң черже калбартыр чадып бадырган, улуг кара шуглак болган будук-бүрүзүнүң алаанда, хар барык дегбээн чаглакта одаг. Очурнуң удуп хонганы, бо одагның бир талазы ээн чыткан, ында аңчының эртен брезент-биле шып каан чүү-хөөзү борбайып көзүлген. Дорарлаваан элик кежи чолдак тоннуг, иви бышкаа идиин өгдешкилээш, өрү тыртып алган, соолбураш куу арынныг ашак улуг кара карактарын хере көрбүшаан, оглундан база катап (ам кээп):

— Сүвүр-Дис баарындан ылап-ла өрү чортупчук бе, азы куду бе? Ужуражыр боол болчашкан силер бе? Канчап черле дугурушпаан улус силер? — Дамдын шиви бүрүзү чаткан куга кыры-биле оглунуң чанынче чыла олурупкан. Серен кады чораан эжиниң келбейн турарынга ам кээп хомудаан хевирлиг, куду халаргай көргеш, харыылаан:

— Өрү чортупчук-ла. «Үр болбас мен!» деп алгырып кагжык. Болчашпаан бис

— Очур боо атчык бе?

— Бир атканын дыңнаан мен. Мен алды диңни чеди ок-биле аткаш алдым. Чогум та каш боолаан кижи. Ам кээп.. Дамдында кезек ыыт чок. Демден бээр чүшкүрбээн одаг, айыыл билген чүве дег, хүрүледир хып, хөй кызыл чаштанчыларын ажынган дег, ужудуп чыткан. Дамдын күштүг хып чыдар одаанче сезиктиг көре каап ора, сыртыы боол чораан шериг эзериниң кырынче бажын хыйыжа салыпкан. Серен келген уунче көргүлеп орган. Ооң Очур-биле кады эдертип чораан ыды Мойнак Серенни эки таныыр, аңаа чоок болгаш, дем-не ээзи-биле кады келгеш, ында пөш доорзунда дүргектели берген чыткан. Ачазының ыды кара пөш баарын ээлепкен.

Үе чылып-ла турган. Черге чораан кижи аңчының бижиттинмээн дүрүмүнге чагыртыр апаар. Ачазы ам чыдынындан дүрген тургаш, балдызын тутказ, оглунче көрген:

— Дүгде кургаг, чиңге дыт көрүп каан мен, ону одура шаап бадыргаш, доорап кириптээл. Сүгеңи ап ал. Сүгелер даажы Очурнуң кулаанга чедер чадавас. Баштайгы аргавыс ол. Та келчыдар кижи, канчап билир. Хээ!

Дүне чода ортузу хире хар чагган, ам кылаң аяс. Бо одаг тайга эдээнде, чоорту бедээн сын дөжеминде. Ыржым деп чүвезин. Бичии-ле дааш кайы оранче ужуга берип болур. Ийи балды даажы чаржып-ла үнген: ол чоокче дүнеки күштүг-ле медээ ол. Дыдын кезек каккылааш, эгин шыдаары-биле одагга чүктеп эккеп турар аразында, ыттары Серенниң чанып келген уунче салчып-ла кааннар. Олар ырак эвесте эзре каапкаш, үнү чиде берген. Бир медээ ол.

«Очур боол чадавас, азы чүнү билип каан ыттарыл? Дөмей барып көөр апаар. Кандаай оол боор, чер билбес хирезинде..», деп, Дамдын шугулдаксап боданмышаан, ыттар соонче далаштыг базыпкан. Одарда чарыны эккеп эзертей каaптар чай кайда боор. Оглу база эдерилкен. Ыт кулаа кончуг барык километр чыгыы черде чарызын четкеш, бээр чанган изи-биле дүне чагган ылбыртын харлап Очур арга-чадаарда ылбыртып кел чыткан. Ыттар оон шимээнин одагга билип каан чүве-дир. Ынчангаш ээлериниң медээлеп, маңнажыпканнар.

— Чүү болду, канчап бардың, оол? — деп, Дамдын Очурга душчуп келгеш, дораан бо-ла. Карактары шынгыы болгаш айтырыглыг. Очур харыы бербейн тура, арай деп дыңналыр шөлүрээш үн-биле:

— Багай болдум, моонар. Андарылган... Өлүр частым...

— Канчап?! — Дамдын Очурнуң эктинден, колдуундан кээп эптештир куспактай туткулаан. — Будун, холун кандыг-дыр?

— Бут ышкан. Солагай холум берге-дир, дыка аарып тур.

Харын канчап бо хире чоокшулап дөңгүп келген кижи дээр силер. Шыдашканна. Айыылга таварышкан черден бээр изин алыр болза, үш километр хире. Шынап-ла, шыдашкан! Сагыш-сеткилинге доора ундаралдаа киирбээн, кортпаан-даа. Ам кээп чүү хире өөрүдү кыйнаан! Көөрге, Очур кээргенчиг болган: калбак ак арынныг Хемчик оглу кайда боор, арны арта арыпканзыг, кушпугур куу көстүр, өөрүнче көөрү дидим эвес — черле бертеңги тырың эът-ханныг Очур кайда боор. Ыя ол аразында Очур, өскен-төрээн чери Барыын-Хемчиктен бо кадыр-берттиг, тайга-сынныг кожуунга келгенин, бо орар Дамдын ашактың ортун кызы Шуру-биле танышкаш, ооң ачазының өөнге күдээлеп, турумчуй бергенин, мында келгеш, ай безин четпээнин, бөгүн сын-сынның кырында сыра бажында аңнап келгенинден эгелээш, бодунуң буруузу-биле эжинден өскээр чортуп чораан, Тожу улустуң «хая» деп шуут санавазы, «бедик» деп аскы-сөзүнге кирбези хаяжыгаш үнүп чыда, оон аңдарылганынга чедир бодап каапкан. Хөй ажы-төлдүң адазы Дамдын бодунуң хуузунда: «Та кандыг күдээ болур ыйнаан бо: бо дег-ле шушпеңнеп чоруур чүве болза, чер албас эр-ле-дир, азы чүвеге чаңчыгып, өөрени бээр ирги бе азы куруг аас чүве эвес бе» деп саарзыкталап бодангылаан, Очурнуң тайгаже келгенинде Дамдын ашактың бодунуң буруузу бар болган. Чүл дизе, ортун кызы Шуруну Хемчик чурттуг оолга-даа барза, ында багай чүү боор, таарыжыр болза-ла бирикшизиннер, менне оларга доора чудук болбас мен, кадайым база ындыг ыйна — дээн күзели-биле Очур биле Шуруңуң каттыжып турарын билгеш-даа, олбо ыттаваан. Аңныыр сезону келирге, Очурну дидими-биле эдертип алган. Кижээ идегел деп чүве бар болгай. Канчаарга-даа, Очурну Дамдын боду харыылаар апарган.

Бир звено аңчыларның чоруу ынчаар бүтпес — деп барган. Очур бедии чаңгыс каът бажың хире хаяжыкты сөөскеннерлиг бичии чарык дамчып үнгеш, ооң кырындан кайда-ла диң маңнап чоруурун харап көөр бодаан. Канчангаш-ла, даш чайзы баскаш, эгинде дүүргези-биле аткаар аңдарлы берген. Баннка, ооргага хок-хак-ла дээн дег болган. Очурнуң будунда, холунда хөлчок аарышкы билдиниген, бажының соо изиңнээр, кулакта бир-ле чүве соксаал чок дииңейнир. Коваяр аргажок, харлыга берген кезек чытса-ла чыткан. Бажын дашка дыка моңнавааны чаяан болган. Бир талазынче арай деп чыда аңдарлып, олуруп алгаш, чаңгыс холу-биле аарышкылыг будун, холун туткулап, шимчедип көрген. «Аа богда, сынмаан боор!..

Ынчаар сеткилин чымчадып бодаарга, өске кандыг-даа бодалды ол чая базыптар. Канчап-чоол бутка оожум тургаш, шимчеп базар херек, багда чарызынга чедип алза, ону четкеш, келген изи-биле дедир канчап-даа болза калгыптар херек! Өөрүнүң дуза кадып кээрин ол билген. Одаанче углуг шыдажып калгып органы ол-дур. Оон өске арга кайда боор.

Ооң канчаар кемдээни одаг чырыынга эштери билип, көрүп орда ам тодарап келген. Бир талакы дискээ дашка аар үскениндеи марбыя ыжып келген, бир холунуң кыры чиңге адыры тигленип чарылган чадавас, ооң ышканы дискээнден-даа артык. Очур ам дииңнеп базар херекчок, анаа-ла одаг ээлеп орар безин аргажок. Хоочун коктуг, Дамдын үр-даа боданмайн, мынчаар үзе шиитпирлээн: «Өске арга чок-тур, даарта Очурну Хараал-Аксында хемечи оруска чедирер, ооң-биле дугуржулга кылгаш, хемези-биле Доора-Хемге эмчээ чедирер, кезер эмчи көргей-ле. Эртен хемеге чедир бээже хоржок». «Чер кижизи эжинге — эмчи» дижир. Очурну дүүн кежээ-ле «эмнеп» кааннар. Буду дыка ышпазын дээш, дус-биле чиңнеп шарааш, чымчак болзун дээш улуг бышкак идик кедирткеш, холун чартылар-биле чаткыыштаан. Эртенинде даң адары билек, Очурну эң шыырак чааш дээн чарыга мундурган, баш баандан четкеш, ивини бо күзүн бир-ле дугаар мунган «эмдик» кижини Хараал-Аксы кайы сен дээш, таныыры өңнүк болган орус эжиниң бажыңынга чедире бергеннер.

ДӨРТЕН ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ

1953 чылда чаңгыс кожуун чурттуг эштери-биле кады «Тожуга аңнап, балыктап өөренир, калган даайының изин базар, бо тайга оранынга кедилиг чурттай берзе-даа чүл» дээн сорулгалыг, ындыг «аарыглыг» келген он тос харлыг оол Очур ам бежен тостуг кырган-ача апарган, ол-ла Көжемелер деп черинде аңнап келген олурары бо. Ол дээрге ам олча-тывыштыглар баштыңы, чер-оран иштин, одаг-хонаш орну часпас билир кижи-дир. Караан ушкуштуруп таарзынып алган кадайы — кады-кырааны Шурудан төрээн улуг оглу ам үжен сестиг Биче-оолду, Биче-оолдуң улуг оглу он тостуг Борбакты эңне эргим кижизи каты болган Дамдынның (ол чок апаргандан бээр он чыл ашкан) оглу, демги-ле Серенниң оглу Сергейни эдерткеш, калган катының каш он чылда баскан изин чытчы көрүкчү болуп истеп келген. Ёзулуг тожу, тывазы хоочун шыырак аңчы-дыр. Дүрген чер дөгүд... [illegible] күштүг-күштүг базар аныяк буттар кайда боор, базары бир янзы дойтуксураан, көскү карак шоозу, дыыжы кулак часпазы арай хирелиг апарган, ынчалза-даа колдуу-ла тайгаларже узун орук баштакчызы, «одаг командири» апарган. Ынчанмайн, шыырак аңчы атка четкен кижи. «Өөр аң кедекчилиг, өөр аңчы баштыңныг», «арга оъду үнүп тараар, аңчы сөзү дамчып тараар» дээр.

— Ортаа-Көжеме деп хем моон душтук хире черде ийин, оолдар. Мээң шаанда хол-будум үреп, «төөгү» болуп алганым Сүвүр-Дис деп бичежек, сүвүр даг база ооң биче бетинде — деп, Очур ала одагның ыш эстээн чүгүнде кызыл чаштанчылар аразында шошкуя берген олурган. Одаг каккан соонда дораан чушкууш чазап аар чаңчыллыг кижи. Оозу-биле ам кээп сыртандыр салган кургаг чудуктарны токкуладыр иде каккылаан, чүшкүргүлээн — оттан-на адырылбас. Ол дээрге база-ла калган катының өөредии-ле болгай.

— Ол Сүвүр-Дизинге барып диңнээр боор бис аа, кырган-ачай? — деп, чугаакыр узун чиңге оол Борбак айтыра каапкан.. — Ол хаяны биске көргүзер сен аа?

Очур ук айтырыгга таарзынганы аажок. Ол, сезинген кара-куш дег, бажын чоргаар көдүргеш, иви кежи дөжээнге эптештир олургаш, харыылап каан:

— Ийе, оглум, көргүзер мен, ол когзу диң арбын турар чер, дистер кезип диңнээр бис харын.

Очур аңчы катындан хөйнү-ле өөренген. Чер одагга хонуп-дүжеринден эгелээш, даарта хүн ооң соонда-даа хүннерге кымнар кайнаар аңнаарын барган чер-девискээриниң аян-хевирин эки билип ап чоруурун: мунганы иви-чары, азы аът-хөлгезинге камныг болурун: боо-моңгузун шын эдилеп билирин; эң кол чүве — төрээн бойдуска, дириг амытаннарга камныг, ынак болурун дээш, хамык үүрмек тудар, кылырларга чедир аңчы кижиниң болуундан дорт хамааржырын аныяктарга чагып-сургап чоруур. Ийе, аныяктар дээрге-ле коллуунда бодунуң оолдары, оолдарының болгаш кыстарының оолдары-ла болгай. Олар пат билир апарган: ачазы, кырган-ачазы кижи олардан бо-ла айтырган, хынаан, сургаан орар. Ол эвес болза оолдары бо болгуже ораның билбес — одаан дескинген, туружун билбес — турлаан дескинген кижилер болбаан, харын адазының ырак-чоок ис-базымын часпас базып өөренген, амырганы үрүп билир, адар-мыйыс кедеп билир кижилер болган. Бо кежээ адазы оолдарынга Көжемелер иштин, бүгү Серлиг талазын коптара каап, кайда киш кире дүжер хорумга, кайда диң чыглыр күзүрүкке чедир солун-на хөөреп орган.

Бир катап Очур баштаан аңчы звено сын эдээнде хайдың тоодунга хонуп чыткан. Кижи бүрүзү-ле ийи хүн 10—15 чедир диң олчалааш, үшкү хүнде база чорупкан. Очур кырган кежээ одагга ак шаң апарган элейтип келгеш, бөргүн, чүктекте чүү-хөөлүн шуглак-дежээниң кырынче октапкаш, мынча дээн:

— Хей-ле базып хүнзедим, оолдарым: диң оолдары тас чүвелер чыыш кылыр деп деп турган боор, бо-ла алгырган, ында ыяшче дырбактаныр үнген, дүгде чаштыныр халып шураан, кижи безин чожуй бээр-дир. Ол хөөкүйлерни канчаар боор, өссүннер, соонда кээп көржүр бис дээш тоовайн базып эртип чордум. Чаш чүве кээргенчиг. Мен бөгүн беш улуг диң чалап бадырдым. Үлүүм апкаым ол.

— Мен база диң оолдарынче шыгаавайн чордум, кырган-ачай — деп, өөрүн мурнап бичии Сергей капчаар дииңнээниниң чугаалап орган. — База бешти аптым. Дөмей-дир бис, кырган-ачай! Диң оглу атпас кижи мен.

— Эрес-тир сен, оглум! Чаш чүве, өзүп көвүдээр чүве кээргенчиг болгай. «Кажар, шыдамык бол, дидим, эрес бол» — деп, Дамдын кырганывыс хөөкүй чагып-ла чораан чүве ийин, оолдар. Кажан-даа утпайн чорунар.

Очур аңчы өскен-төрээн черин бо-ла Тожуга хөй янзы леңнеп, ооң кандыг-бир ылгалды билип ап, ону деңнештирип, он-он чылдарда, хөй кезиинде иви мунуп алгаш аңнап, чонунга олчазын сөңнеп пат болган. Чамдыкта оолдарындан мынчаар шенеп айтыра бээри таварылга эвес:

— «Иви мунган — хорум шыдаар, аът мунган — хову шыдаар» деп үлегер бар ийин, оолдар. Бо иви малывыс кайы хире ажыктыг дээр силер чээ, аңчы улус бистерге суг болза аан? Кадыр-берттиг аң-мең-биле дөмей, күштүг шыырак хөөкүй ол малывыстың байлалы ам кандыгыл? Иви сөөлгү чылдарда хөй каража-когаралга таварышкан болганда, аңчы кижээ чааш, чымчак чоруктуг, ол хөлгениң тыптыры берге деп турар. Тожунуң совхозтарында мунар хөлге чедишпес, өлүп-чидип хорааныңдан каш-ла мал арткан. Очурнуң аныяк үезинде кандыг турган ийик: иви-чары хөй, шыыраан шилип мунар, черге ажаап шыдаар-ла болза, кашты-даа хүлээп алыр, чүгле аңчы арын-нүүрүн, тыпкан аң-өлүүн күрүнеге арыг дужаар. Ол дугайын ам кээп аңчы Очур: «Көвей мунар хөлгээ ыңаңып, хөй эш-өөрге өөренип каарга, магалыыг чүү дээр боор, оон башка аңчы ат-даа меңээ кайын келир, өг-бүлең моон тыптың деп мени кым хүндүлээрил» деп, сактып каап орар.

Күдээзи болган, хөй уругларның адазы кижи бодунуң күдээлерин, кеңээттерин, кудаларын моон тыпкан.

Алексей НУГУУРАК.

Телекөрүкчү сүмелеп тур

МЫНЧААР КЫЛЗА...

«Ыры чокта, чалгыны чок куш ышкаш» дээр болгай. Ыры кижиниң хей-аъдын көдүрер, муңгараанда, өөрээнде бичии када аялгалаптарга кандыг ийик — артында чиик чүве ышкаш сагындырар аан.

Мен бодалымны телевидениеге тус-тус кижилерниң байыр чедириишкининге дамчыдып берип турар чагыгларынче углаар бодадым. Чагыгларны күүседип турары эки-дир. Экини эки дээр апаар. Кижи бүрүзүнүң күзели-биле аан. Кым-даа кижи боду ынак ырлыг, ынак композиторлуг. Ол шын. Ында маргыжар чүве чок деп бодаар мен. Бистиң аравыста талант талазы-биле чалгыннары ыракта херлип, ады-сураа алгый бергеннер булуң бүрүзүнде бар дизе чазыг болбас. Оларның кырынга ол эртемни чаа эгелеп, уядан частып олурарлар база арбын.

Ырыны дамчыдып турары эки деп үстүнде айыттым. Ындыг-даа болза, мээң хуу-да бодалым мындыг. Ийе, кижи бүрүзү бодунуң акшазын төлээш, күзели-биле ол азы кандыг бир ырны айтып каар. Ол бир талада, чөп-ле ыйнаан. Ындыг-даа болза, көрүп, бодап-даа көрүңер даан. Бичии кижи чаңгыс ойнааракты ойнап-ойнап, эригип каар болгай. Ону элээн үр бир черге көргүспейн, шыгжап кааш, элээн болганда катап ап бээрге, күзелдиг-биле ойнаар. А ыры база ындыг. Чаңгыс-ла ол «Долаананы», «Чодурааны», «Чадаананы» бадырып туруп бээрге, шала чиктии аажок аан — кижиниң хөңнү калы бээр. Мен чогум ол ырларны бактавайн тур мен, мээң бодалым-дыр.

Чамдыкта ол-ла ырны ийи катап суг дамчыда бээр-дир. Бир бодаарга, оон ыңай дамчыдар ыры чок-даа ышкаш. Ынчангаш, дамчыдар ырыларны дамчыдыкчылар боттары солун кылдыр шилип, программаны тургузуп алза кандыгыл? Ынчан дөмей ырылар катаптаттынмас болгай. Ол-даа болза, дамчыдылганың база бир чаа аргазы-даа болгай-ла. Ындыг-даа болза, көрүкчүлерниң бодалын база дыңнаар апаар.

Аялгалары көңгүс дыңналбайн чоруур композиторларывыс база бар болдур ийин. Эң ылангыя Каң-оол Баазаң-оол. Бегзи Каадыр-оол дээн ышкаш ынак композиторларывыстың дыка чараш ырылары бар болгай. Ону чүге дамчыдылгаларга бараалгадып болбазыл? Ылангыя оларның сөөлгү чылдарда бижээн ырлары шуут дыңналбастаан-дыр. «Эфирде — композитор Каң-оол Баазаң-оол» дээн ышкаш дамчыдылгаларны кылып, оларга сөс берип, чаа ырларын неделяда 1 катап дыңнап турза дыка-ла солун болур ийик.

Радио дыңнакчыларының чагыгларын ёзугаар концерт ам сөөлгү үеде дыка солун апарган деп санаар мен. Чүге дээрге, аңаа кандыг-бир ырыны дамчыдарын дилээн дивес, а ол кижиге хөгжүмнүг байыр чедирер-дир бис —дээш, чараш ырны салып бээрге, бистер, радио дыңнакчылары, аажок сонуургап дыңнаар-дыр бис. Ол арганы телевидение ажылдакчылары база ажыглаар боор дээрзинге улуу-биле идегеп турар бис.

Чагыкчыдан чагыгны алгаш, юбилярга байыр чедиргеш, хөгжүмнүг байырны тележурналистер боттары шилип дамчыдары дыка-ла күзенчиг, чүге дээрге ол ырыны чүгле чагыткан кижи эвес, а республиканың бүгү чону дыңнаар болгай. Ону өөренип көөрүн улуу-биле дилээр бодаан мен.

Адак соонда дилеп каар чүвем — чаа ырларны ол байыр чедириишкиннеринге-даа, өске-даа концерттерге дамчыдып турар болза дыка-ла солун болур ийик.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Чаа номнар

НОМЧУКЧУЛАРГА БЕЛЕКТЕР

Рынок экономиказының нарын берге үези-биле деңге баспышаан, Тываның ном үндүрер чери чечен чогаалдың чаа номнарын удаа-дараа чырыкче үндүрүп, номчукчуларга бараалгадып турары өөрүнчүг.

Филология эртемнериниң кандидады С. М. Орус-оолдуң чыып тургусканы «Дүрген-чугаалар» номун үндүрген, ол дээрге аас чогаалының турасқаалдары болур. Мында дүрген-чугааларның долу эвес үлегерлери кирген. Уругларның шын, тода чугаалап өөрениринге, сөстерниң утказын билип алырынга, угаан сайзырадырынга олар аажок дузалыг.

Шаанда шагаа, дагылга болгаш өске-даа оюн-тоглаа болган черлерге дүрген-чугааларга мөөрейлерни организастап турган. Шаңналынга курут, чөкпек, бүүрек, чигир хевирлиг чем аймаан тиилекчилер алыр турган деп номнуң эге чүүлүнде бижип турар. Ону автор боду тайылбырлаан. Дүрен-чугаалар тыва улустуң аас чогаалының бир онзагай жанры бооп турар, ол колдуунда мынчаар эгелээр турган дээн:

Билдим-билдим,
Биче хая.
Хаялаза —
Каңзаң мээс,
Маастаза —
Барба чигир,
Чигирлезе —
Чижик буга... дээш баар.

Номнуң редактору А. У. Үержаа, чурук кааcталгазын дуржулгалыг чурукчу В. У. Доңгак шимеп дерээн. Ном үш эгеден тургустунган: Дүрген-чугаалар, Узун-тыныш, Дүрген-чугааларның янзылары.

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институду Түлүш Халдааевич Баазаңайның маадырлыг тоолдарының «Далай-Байбың хаан» деп аттыг үшкү томун үндүрген. Маадырлыг тоолдарның томунда Баазаңайның ыткан «Найгы-Майгы маадыр», «Конгар-Баадай», «Хаан-Тогулдур», «Далай-Байбың хаан» болгаш өске-даа тоолдар кирген.

Аас чогаалдарының турасқаалы томну филология эртемнериниң кандидады С. М. Орус-оол тургускаш, ооң эге сөзүн болгаш тайылбырын бижээн. Томнуң харыысалгалыг редактору — филология эртемнериниң кандидады Д. А. Монгуш. Чурук кааcталгазын Москваның Суриков аттыг чурулга институдунуң доозукчузу, хоочун чурукчу апарган Чооду Мартый-оол шимээн. Номнуң төнчүзүнде тайылбырларны тодаргай берген. Эргижирээн сөстерниң болгаш оюскан чугааларның тайылбырлары, номда кирген маадырлыг тоолдарның даңзызы бижиттинген. Номнуң ниити тиражы 5000 экземплярга (кезекке) үнген.

Тываның ном үндүрер чериниң үндүрүп турар чаа чогаалдарындан бир онзагай болгаш өөрүнчүг белек тыва номчукчуга улуг сөң 4 авторнуң «Часкы хөөннер» деп аттыг тоожуларының, чечен чугааларының чыындызы болур. Ук чогаалдарны А. М. Горький аттыг литература институдунуң доозукчузу, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Н. Ш. Куулар чыып тургускаш, редакторлаан.

Республиканың шыырак иммунолог эмчизи, Тываның клиниктиг иммунология төвүнүң улуг эмчизи Анна Ламажааның ады тыва проза чогаалынга онзагай үнү-биле илереп келген. Номчукчуларның ынак автору апарган «Часкы хөөннерде» А. Ламажааның «Кайгамчык ужуралдар» деп ниити аттыг, үш төөгүден тургустунган философчу утка сиңген тоожузу кирген. База бир солун, хөйнү манап идегээривис автор А. М. Горький аттыг литература институдунуң доозукчузу Чотпун-оол оглу Чочагарның чечен чугаалары кирген.

Билдингир шүлүкчү ийи шүлүк номунуң, «Ховуда херээжен» деп чоннуң сонуургалын хайныктырган тоожунуң автору Зоя Байсалованың (Амыр-Доңгак) чечен чогаалдары амыдыралдың янзы-бүрү барымдаалыг болуушкуннарын илереткен.

Тыва проза чогаалының шыырак дээн мергежилдиг чогаалчызы, номчукчуларның ынак автору М. Көжелдейниң «Долаан бургандан келген уруг», «Шагдагы частың чылыы» деп ийи тоожузу чыындыда кирген. Чыындыны дуржулгалыг редактор Б. Д. Байыр-оол белеткеп үндүрген. Чурук кааcталгазын Тываның ном үндүрер чериниң чурукчузу Чооду Май-оол каастаан. Номнуң тиражы 10000 экземпляр.

Зоя НАМЗЫРАЙ.

«АРЖААН ЭЭЗИ» КИЛЕҢНЭЭН-ДИР

Аалдарывыс Көшпес бажы Эдер-Доңгул тайгазынга чайлааш, аалдарның башкылыы күзеглеп турар үеде, Ак-Хемниң суун кежир Чодураалыг-Сайыр таварты Алаш хемниң сураглыг аржаанынга кирер сорулгалыг Алаш аржаанының адаанда Оймак деп черге көжүп хонуп алган бис.

Сес айны сөөлзүредир, тос айның эгезинде аржаанның суу арыг апаар болгаш улам шынары экижип, күштүг болуруп улуг назылыг кижилер чугаалажыр. Ачам хоочулуг болгаштың Алаш аржаанынга чыл бүрүде кирип, кадыкшылын быжыглап ап, келир чылдың аржааннаашкын сезонунга чедир магадылалды алыр турган. Алаш аржаанынга кирген болгаш ниити байдалы сергек, хей-аъттыы кончуг болур кижи. Ынчангаш ол дараазында чылга чедир тоовас-даа.

Чүгле ачам эвес, аалывыс-биле кады көжүп келген ачамның төрелдери ал-боттары, ажы-төлдери — шуптузу-ла элчип-селчип, аржаанга каксып, кирер турганнар, мен база-ла мал-маган доозуп, кадарып - хайгаараашкынның соонда аржаанга кирип, арыг агаар тынып, аржаанның каас-чараш бойдузун магадап, ында чараш ак-ак хараганнарның хөлегезинге дыштанып олургулаар, үпелиг эм сугнуң онзагай, хырбаланчак ак малгажы-биле аът, инек, сарлык, хой, өшкү дээш, дириг амытаннарның көгээржик, согааш, бала, деспи болгаш өске-даа чепсек-херекселдерниң хевир-дүрзүзүн эптей тудуп, шенеп кылыр турган мен.

Аржаан адаанда Оймакка өглеривистен үнген-кирген чон үзүлбес. Аржаанчылар бо-ла сүттеп келирлер. Авам хөөкүй үнген чонунга эптиг-ээлдек, шайын куткаш супар, аъш-чемин харам чокка салыр. Авамның сунган холу буянныг кижи. Сүттеп келген аржаанчыларга хой, өшкүзүнүң хоюг ак сүдүн сава долдур кудуп бергеш, оларның аарыг-аржыы эттипип, аал-оранннарынче каң-кадык, амыр тайбың тарап чангылаарын күзеп, ак сүдүн оларның соонче чажып, алгап-йөрээр турган.

Ол үеде Алаш аржаанынга Тываның булуң бүрүзүнден кандыг-даа аарыг-аржык, хоочу хоралыг кижилер кээп турдулар. Мырыңай-ла улус күжү-биле көдүрүп тургузар, кылаштай албас аскактаан кижилер чеди хонук иштинде аржаанга кирипкеш, даянгыыжын октапкаш, анаа кадык, катгы-хөглүг чанып турдулар. Ол ышкаш угааны баксыраан, калчаарап аараан кижи безин орталанып, катап угаан-сегээн киргештиң, аржаанга чалбарып, мөгейгештиң, чана бээр ийик.

Алаш аржааны ынчан хөглүг-ле турду ийин. Аржаанга барык-ла 300 ажыг кижи кээп турду. Бежен ажыг чылдар үезинден бээр-ле аржаанның бажын экспедиция улузу черчери-биле казып, үттүг-таарлап каапканындан аржаанның суу кызыыдап, эм шынарын чидирипкен болгу дег. Сөөлгү чылдарның шинчилелдери-биле, Алаш аржаанының шынарын арай багай, күжү сула дижи бергенинге кижи бүзүрээр арга чок. Азы аржаан бажын үрегдеп, ооң бойдузун кам чок төтчеглээнинден аржаанның бажы бужартаан магатчок.

Ынчан аржааннап турувуска ачамның чээни болур кончуг аныяк, мөге-шыырак эр бир-ле хүн аржаан бажынче үнгеш, аржаанның үнүп чыдар дөзүнге улуг-ла кара даштың чанында аржаанчыларның салып турганы акшаларын, көпеектерин чыып, чайгаар үнген суук-суук хадыңнарда баглаан торгу-маңныктарны чежип, кааcталга чинчилер болгаш өске-даа чүүлдерни бөле-хаара тудуп алгаш чанып келген.

Аржаан бажында ол улуг-ла кара дашты ээлиг дижир чүве. Орта салгылаан акша-төгерик-даа, хадыңнарда баглагылаан кадак-тадаазыннар, өң-баазын пөстер аймаа хөлчок долуглуг, кижилерниң аарыг-човулаңы аңаа чыдып каар, хай-бачыт, хапаа-дымаа-даа, өлүм-чидим-даа болбас, өөрүшкү-маңнайлыг болуп, өзүп-төрүп чурттаар суг-суг дээн хевирлиг чүдүлге-сүзүглел-биле холбашкан чүдеп артык сагыызынныг чүве-дир.

Ол бүгүнү орта ожаап билбээни ол ийикпе, сеткилиниң улуу ындыг турганы ол чүве ийикпе, демги үүлгедиг кылган аныяк эрниң элээди оол дуңмазы каш-ла хонганда хеп-хенертен эъди изип, улаарап-дембээреп бергедеп, холбут бажында аарып эгелээн мындыг.

Аржаан чоогунга чурттап турган бистиң төреливис болур Көк-оол хамны (Билес-хамны) аалдың иштинден бир кижи чоруткаш хооп экелген. Дуржулгалыг улуг хам кижи болгаштың Көк-оол ирей оолдуң судалын тудуп, тарбыдап көргештиң: «Ажар-бужар болган-дыр. Тутпас чүве тудкан-дыр. Албас чүве алган-дыр. Ынчангаш «аржаан ээзи» килеңнээн-дир. Хөлү эрткен. Кудусузу чоруй барган төл-дүр» — деп хүрүмнээш, аалывыстың өске кижилеринче халдавазын, аал ишти хапаа-дымаадан, азыраан мал ыт-куштан сол-менди, чаагай-ла турзун дээш, саң салып, кезек ыяңгылыг, ындыыналдыр алгангылааш, оран-таңдыже чажыг чажып өрү-куду чалбарып, тейлегилээш, чана берди.

Ол үениң хампарында ажырымчы, хоптак сеткил чок боор чораан. Аксы-барылгадаа (хөлези дээрим ол) албады, анаа-ла чоруй барды.

Ол-ла кежээ ол оол шыдашпайн, чок апарды. Шынап-ла, аржаан баштары дагаан Хамдыттарның, суг баштарының, арттар кырында оваапарның болгаш өске-даа чоннуң чүдүп-тейлеп, ыдыктап, дагып чораан черлерин кайы хамаанчок аажылавас, үрегдевес, оон чүнү-даа албас ужурлуг дээрзин үстүнде таварылга бадыткап турар ышкажыл.

Бистиң бурунгу ада-өгбелеривистиң үе-дүптен бээр-ле сагып келген национал культураларын, чаңчылдарын, чүдүлге-сүзүглелдерин хүндүлеп көрбес, ону хоозун өөредиглерге, угаадыгларга хамаарыштырар апарганывыс хомуданчыг-дыр.

Ийе, харын ам, сөөлгү үеде бистиң шажын-чүдүлгевисти эгидип турары өөрүнчүг болбастың аргазы чок. Ал-боттарывыстан эгелээш, аныяк-өскенге чедир чүдүлге-сүзүглелдеривисче, национал культура, чаңчылдарывысче чоорту дедир эглип келиривистиң үези келген болгаш аңаа бүзүрээр апаар бис.

Ол-бо черлерде аржаан, суг баштарын, хам-ыяштарны, оваапарны, көдүрер-даштарны, көжээлерни, оон-даа өске ыдыктыг черлеривисти хумагалап, карактаар ужурлуг бис. Чонувустуң ыдыктыг, байлактыг черлерин үреп-талап, үеннеп каавытпайн, улам-на чараш овур-хевир киирип, чаагайжыдып чорууру күзенчиг-дир.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл кожуун.
Суг-Аксы суур.

ОЛЧАЗЫ—15 МЛН. РУБЛЬ

Эрзин ортумак школазының 10-гу клазын доосқан Шончалай дыштанылга үезинде Кызылга чораш, Наадым байырлалдары эрткен соонда төп универмаг баарында киоскилерден лотерея билеттери садып, ойнадып турар улусту көрүп туруп-туруп, «Миг удачи-13» лотереяның 500 рубльдиң бир билединн «канчап билир» деп бодал-биле садып алган. Дүрбүп каапкаш көрген, бурганна бо, «Жигули» машина чуруп каан боол-тур, баштай дээрезинде бүзүрээр-даа аргажок.

Ындыг улуг ойнаашкынны чүгле Москвадан барып алыр, билетти тускай хынаар. Ынчангаш Шончалайның ойнадып алган билединн ада-иези, төрелдери дугурушкаш, Москвага чедирери-биле элчи чоруткан. Бо хүннерде Москва чоруткан элчи чедип келген болгаш солун медээлерни эккелген. Ол лотереяның төп комиссиязы-биле дугурушканың ёзугаар, «Жигули-06» машинаның өртээ 15 миллион рубльди октябрь айда бээр шилчидип бээр, машинаны алырының талонун чоокку баазаже чорудар болган.

Бо берге үеде ындыг аас-кежиктиг болган Шончалай Учурал ам Кызылда № 2 ортумак школаның 11-ги клазында өөренип турар. Ада-иези ооң ойнадып алган машиназын школа доозарга белек кылдыр хүлээдип бээр деп шиитпирлээн

Бистиң корр.

Спорт болгаш күш-культура

ХООЧУН МӨГЕГЕ ТУРАСКААТКАН

Баштайгы спорт мастериниң бирээзи, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» Федор Хаажыкпанович Ондарның 50 харлаанынга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы Ак-Довурак хоорайның «Тыва даг-дүгү» стадионга болган. Алдарлыг мөгениң юбилейинге киржири-биле ооң кады хүрежип чораан эштери, дөргүл-төрелдери, республиканың сураглыг мөгелери четкилеп келген. Шыырак 64 мөгени чыскаапкаш, чыылган хөй көрүкчүлерниң мурну-биле мөгелерни дескиндир кылаштаткан. Федор Ондар, арзылаң мөге Аяс Монгуш, начын мөге Владимир Монгуш, хоочун мөгелер Алексей Хомушку, Комия Куулар, Игорь Ондар олар бажында чорлар. Чон мөгелерге адыш часкап, байыр чедирген. Мөгелерниң парады төнген соонда, Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы С. К. Күжүгет хоочун мөге Федор Ондарга байыр чедирип, чүве чугаалаан. Улаштыр республиканың Күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы Сергей Ооржак, ТР-ниң Чазааның социал политика, спорт, шажын талазы-биле ажылдакчызы Владимир Биче-оол, кады хүрежип чораан эжи, Кызылдың башкы институдунуң күш-культура болгаш спорт кафедразының эргелекчизи Өргелээр Ондар олар Федор Ондарның байырлалын таварыштыр аңаа байыр чедирип, чылыг сөстерни чугаалап, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп аттың шынзылгазын, Хүндүлел бижикти, байырлыг адрестерни, суй белектерни тывысканнар.

ТР-ниң күрүне тугун Федор Ондар, Аяс Монгуш, Аяс Ооржак олар көдүрген. Культура ордузунуң бот-тывынгыр артистери мөгелерге аян туткан.

Мөгелерниң баштайгы саңында Федор Ондар бодунуң өөреникчизи, 16 харлыг Аяс Ооржак-биле таварышкан. Бодунуң башкызын ийи буттан көдүрүп алгаш, мөгелер аразынга аппарып кагды. Алдарлыг мөгениң арттырып каан салгалдарының бирээзи ол, бодунуң мөге салгалын аңаа дамчыдып бергени ол-дур.

Каш салыг эрткен соонда, алды шыырак мөге арткан, чамдык мөгелер адын бижиткеш, хүрешче кирбээн. Алды мөгени хүрештирерге, Алексей Хомушку Игорь Ондарны, Аяс Монгуш Улуг-Хемниң мөгези Санган-оол Ооржакты, Алдын-оол Куулар Владимир Монгушту октаан. Арткан үш мөге: Аяс Монгуш, Алексей Хомушку, Алдын-оол Куулар долгандыр хүрештирген. Республиканың арзылаң мөгези Аяс Монгуш шүүлген, Алдын-оол Куулар үжүүрлешкен.

Шүүлген мөгеге Федор Ондарның улуг оглу Орлан дөнен инекти, үжүүрлешкен мөгеге шарыжык молдурганы Федор Ондарның өөнүң иштиниң Аксы-Барлыкта төрелдери тывыскан. Үстүнде шаңналдарга немелделер-даа бар болду. 3-6-гы черни алган мөгелерге хевистерни, ирт, сергени Федор Ондарның дөргүл-төрелдери тывыскан. «Эки девиг», «Чараш хүреш» дээш база шаңналдарны мөгелер алгылаан. Шаңналдар-даа хомудал чок, шынарлыг эки болган.

Хоочуннар аразынга хол бөмбүүнге болган маргылдаага Хорум-Дагның (Чөөн-Хемчик) командазы тиилээш, хөй-биле шаңнаткан.

Маргылдаалар дооступ, шаңналдарны тыпсып турар аразында Федор Ондарга байыр чедирип, аңаа деткикчилер болуп, 50-ден 100 муң рубль акшаларны хоорай чагыргазының мурнундан, өөреникчилерниң өөредилге-бүдүрүлге комбинадындан, акционер ниитилел «Ак-Довурак АТБ»-ден, башкы училищезинден, кожууннуң спорт комитединден, Кызыл-Мажалык септелге-техниктиг бүдүрүлге черинден болгаш өске-даа коллективтерден төлээлер, мөге эш-өөрү тывыскан.

Ф. Х. Ондарның дөргүл-төрелдериниң, хоорайның спорт комитединиң, чоок эш-өөрүнүң организастааны байырлал-маргылдаа эки болуп эрткен.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ШЫНАРЫ БАГАЙ

Мөңгүн-Тайганың даглар баштарында хар шагда-ла чаапкан. Кыштың тыныжы бозага артында келген. Мөңгүн-Тайганың чону одаар чүүл-биле бергедежип турар. Кожууннуң одаар чүүл сайгарар чериниң чоңга садып турар хөмүр-дажының шынары дендии багай. Чурттакчылардан хомудалдар хөй. Чижээлээрге, кожууннуң хереглекчилер ниитилелиниң хоочун ажылдакчызы Довулдан үгбайның садып алган беш тонна хөмүр-дажының ийи тонназы анаа даш болган. Кылагар кара хөмүр база кыппас, отчувас. Хөмүр-даштың шынарын экижидер дээш республиканың одаар чүүл сайгарар чери, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези дарый хемчеглерни алза чогуур.

КАРЖЫ-ХАЖАГАЙ ДИСПЕТЧЕРЛЕР

Ажылым аайы-биле Мөңгүн-Тайга кожуунче чоруур дээш Кызылдың аэропортунга чеде бердим. Амгы үеде аэропортта чемненир буфет ажылдавайн турар. Ынай-бээр аргышкан чоннуң дыштаныр өрээлдериниң, билет садып турар кассаларның хир-чамы кедергей. Иелер болгаш чаштарның өрээли чок. Ол хүн Үш-Белдир аржаанындан ужуп келген ие уруунуң чөргектерин, идик-хевин кургаглап аар дээш тускай өрээл тыппайн, диспетчерлер черинде саадап олурар ажылдакчылардан дуза дилээрге, хаайынга-даа какпадылар. Оларның каржы-хажагайы кончуг болду. Хөөкүй иеге бичии-даа болза дуза кадыптарымны бодааш, диспетчерлерге корреспондент шынзылгамны көргүскеш, ужур-чөвүн чугаалап, чаргылдажып пат болдум. Диспетчерниң чоңга каржы-хажагайын, культуразының чавызын, туразының улуун ында ажылдап турар херээжен шагдаа база демдегледи.

Лидия ИРГИТ.

Байыр чедирип тур бис!

Бистиң ынак угбавысты **Галина Сатовна ДАРЖАЙ** дээр. Угбавыс биче сеткилдиг, чонунга эвилең, дузааргак. Ол Арыг-Үзүүнүң эмнелгезинде хөй чылдар дургузунда эмчи болуп турар. Галина Сатовна сентябрь 9-та 40 харлаар. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр сеткиливис харызындан аңаа изиг байырны чедирип, каң дег быжыг кадыкшылды, ажылынга чедиишкиннерни, амыдыралчуртталгазынга аас-кежиин күзеп тур бис.

Дуңмалары Оля, Лилия, Юлия, Сайзана, Клаша, күдээзи Вадим.

СОЛУН АМЫДЫРАЛДЫГ ИРЕЙ

Чөөн-Хемчик кожууннуң Ийме суурда Самбуу Чаш-оолович Түлүш ам таптыг-ла сезен дөрт харлыг. Ол шагдагы Ленин аттыг колхоз тургустунарга, баштай ийи чыл хире малчыннап ажылдаан. Ооң ажылга бердингенин, ээ-харыысалгалыын өөренип көргеш, хову бригадирлээрин сүмелээрге, Самбуу Чаш-оолович дадагалзал чокка чөпшээрежип, хүлээп алган.

Колхозтар чаа тургустунуп турганындан бергелер турзадаа, ол аңаа ундараваан, холу салдынмаан. Тараажыларны билдилии-биле органызастап, чер ажылының культуразын, беримчелиин бедилер дээш, өске черлерниң арга-дуржулгазын кызымаа-биле бодунга шиңгээдип, практиканы ажылынга доктаамал ажыглап эгелээни хилис барбаан. Тарааның дүжүткүрү бедип, тараажыларның хей-аъды көдүрлүп турганын ол ам чоргаарал-биле сактып, чугаалап орар.

Бежен чылдарны сөөлзүредир кончуг чаагай дүжүттү колхоз өстүрген. Ол чедиишкини дээш колхоз даргазы Дулержаа Лопсанович Ондарны Ленин, а хову бригадири Самбуу Чаш-ооловичини Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнер-биле шаңнаан.

Самбуу Түлүш чедиишкиннерге менээргенмээн. Ону иймежилер ам-даа адавас, анаа-ла «Хову даргазы» дээрлер. Ол колхоз, совхозтуң, хөй-ниитиниң ажылдарынга эң идепкейлиг киржип келген, кижилерге эптиг-ээлдек, дузааргак чоруу-биле чонунуң хүндүткелин чаалап алган. Ол ленинчи юбилейлиг, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарның эдилекчизи, хүндүлел бижиктер, өртектиг барааннар-биле хөй удаа шаңнадып чораан. Пенсия назыны чеде бергеш безин совхозтуң кодан хоюн хүлээп алгаш, каш-даа чылда кадарган.

Оон ыңай буурул баштыг бо төлептиг өгбениң ажы-төлү база арбын, шупту-ла чонунга бараан болуп, янзы-бүрү мергежилдерни чедип алган ажылдап чоруурлар. Самбуу Чаш-ооловичиниң назы-хары ол хире дөгүй-даа берген болза, бодунуң сергелен, арыг-силии аажок, уруглары-биле кожа бодунуң бажыңында чурттап олурар. Солун амыдыралдыг өгбеге чаагай кадыкшылды, аас-кежиин күзеп каалы.

Лагба ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

ЧАРЛААЛДАР

Чаа өөредилге чылының эгелээни-биле холбаштыр филармонияның концерт залы бичии оолдарга, уругларга изиг байырны чедирип тур!

Москваның «Класс» деп уруглар бөлүүнүң концерттеринче бичиилерни болгаш улуг-даа назылыгларны чалап турар.

Концерттер филармонияның концерт залынга сентябрь 16-20-де 15.00, 18.00 шактарда болур. Аңаа бичиилер база киржир. Концерттиң ниити ады: «Коля даай, Аът болгаш эң чолдак юбка». «Любэ» бөлүктүң эң бичиилери концерттерге киржир. «Бистиң-биле кады ырлажыңар» деп ырларны күүседир.

Концертке кирериниң билет өртээ 3 муң рубль. Тайылбыр алыры-биле 3-68-71 телефонну ажыглап болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының секретариадынга бедик мергежилдиг болгаш орус тыва дылдар кырынга парлаар машинакчы негеттинип турар.

Тайылбыр алыр адрези: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32. кабинеттер 301, 305, телефоннары 3-76-04, 3-72-27.**

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, хоорайның фольклор клуву октябрь айның 3-те хөгжүм-шии театрынга национал хептерниң «Солаңгы» деп байырлал конкурузун эрттирер. Аңаа Тывада чурттап турар чоннуң национал хептериниң кааcталгазын делгээр, сонуургалдыг бүгү кижилер киржир болгаш тиилекчилерге шаңналдарны тыпсыр.

Конкурска киржириниң чагыын сентябрь 20-ге чедир чорудар адрези: **Кызыл хоорайда Кочетов кудумчузу, бажың № 99, хаалга 101, культура килдизинге эккээр. Телефоннары 3-54-02, 3-29-22, 3-47-46.**

«Прогресс» деп өөредилге төвү машинакчы-секретарьны, хеп, бөрт даараар кижилерни өөредир курсту бо чылдың сентябрь 1[illegible] хүндүскүнүн 14 шакта э[illegible]лээрин дыңнадып турар.

Адрези: Кочетов кудумчузу, бажың № 35, амыдырал х[illegible]ылга бажыңы, артында эжиктен кирер.

АГААР

Бөгүн республикага өскерлип каап турар агаар болур, кезек чаъстаар, дагларга өл хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9-14 метр, күштелгенде 20 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 10-15 градус, дүне 2-7 градус чылыыр, чамдык черлерге доңаттап, 1,3 градус соор.

Кызылга көжүп турар булуттарлыг, бичии чаъстаар. Хаттың күжү секундада 9-14, күштелгенде 18 метр чедер. Хүндүс 12-14, дүне 3-5 градус чылыг болур

Үшкү хевирниң агаары, кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Америкага кылган» (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40, Видео-залга: «Алдын төл» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: Мульт-фильмнер чыындызы 9.30, «Дүнез во дугайында тоол» [illegible] 15.10, «Кыс бөрү» 17.[illegible] 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Виллини хостаңар!» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
[illegible] ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хан гаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 1.00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 54240.

Чагыг № 35—203.